

Chapter - 2

૫૨

પ્રકરણ : ૨

ભજનસ્વરૂપની સૂચિકા - ૧

"સોહમ્" શબ્દ એ ભજનસ્વરૂપનો પ્રાણ છે, જાણે એની ધ્રુવ-ટોચ છે! સબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવાનર નાદ એટલે જ સોહમ્. પ્રાણવાન પુરુષની પ્રજ્ઞા જાગૃત થતાં એ સોહમનો જ નાદ જપે છે. એ નાદમાં આ વિશ્વ - અણુ - પિંડ - પ્રજ્ઞાંડ સર્વ એકરૂપ, એકરંગે, એકભોતિ, એકસ્થિતિ, એક નિરાકાર તત્ત્વરૂપ બની રહે છે. આત્મા, પ્રજ્ઞાંડના ચેતન્ય સાથે અભેદ અનુભવે છે, પરમાત્મામાં પોતાનો સ્થ કરે છે. ભજન આ અભેદ અનુભૂતિની વાણી છે, હૃદયની ઉર્મિનો જાણે ધનીભૂત ઉદ્દેશ છે. ઇશ્વરશ્રુતિ ક્યાં છે તેનું મૂર્તિમત રૂપ ભજનમાં - કોઠિયાં કરતું હોય એમ લાગે છે. સંતોની હૃદયગુણ માંથી પ્રગટેલી પ્રત્યેક ભજનપંક્તિમાં મન-હૃદય અને આત્માનું સામંજસ્ય નજરે પડે છે. ભક્ત જ્ઞાનની ધરતી પર ભજન દ્વારા જ્ઞાનની વાવણી કરે છે. ભજન એટલે પરમતત્ત્વ સાથે અભેદનું પ્રકટીકરણ, વિશ્વ સાથે તદ્દુપતા. ભજનની ભાવશૃંગિ કોઈ અમુક જ રૂપને ભજતી નાથી. વિરાટ વિશ્વની સમુન્નત, હીર્ણ, પ્રાણવંત એકરૂપતાને ભજન વાણી વાપે છે. એ વાણી જ્ઞાનમયી છે ને એથી એક ચિન્મય સૌંદર્યનું પ્રકટીકરણ ભજન દ્વારા સધાય છે, જેમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષના મૂર્તિની સહજ લીલા કાવ્યરૂપે વિલસી રહે છે. સાક્ષાત્કારના જ્ઞાનની રમણા ને રટણા સત્ય, શિવ ને શુંદર રૂપો ભજનની વાણીમાં જન્માલ્યા કરતી હોય છે. ભજન આથી જ ભક્તહૃદયની આત્મસરગમ છે.

ભજનમાં તો પ્રભુની લીલાનું જ્ઞાન છે એ સાચું, પણ
 માત્ર પ્રભુની જ લીલાના જ્ઞાનમાં ભજન પરિસમાપ્ત થઈ નથી.
 પરમાત્માની આ પ્રજ્ઞાકલ્યાણી સત્લીલા ન્યાં નજરે પડે એ સર્વ
 સત્યો ને પદાર્થોમાં પ્રધ્યાન લેવું કરવી એ પણ ભજનને અભિપ્રેત છે. એ
સર્વ સુષ્ટિની લીલાનો આભાર લઈને ભક્તમાં રહેલો કવિ પ્રવીણો
 ને દેહદિવોથી પોતાનું કથાયેત્વ રેલાવે છે. પ્રો. બ. ક. ઠાકોરના
 મતે એ પ્રમાણે ઉત્તમોત્તમ કવિતા એ ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદી છે. એ
 કયમ ભજન માટે જોઈ શકાય છે. ભક્ત-કવિ પાસે જાણું ત્રીજું નેત્ર છે,
 જેનાથી આ વિશ્વનું સમૂહ ને સૂક્ષ્મ જ્ઞાન એ પામે છે અને અનુભૂતિને
 વાણીમાં ગવતારે છે. વેદો અને ઉપનિષદો આ ત્રીજા લોચનની
 અનુભૂતિરૂપી સ્વર્ણમય વાણી છે. કવિતા એટલે આત્માની કલા,
 જેમાં ભક્તિની મનોહર અનુભૂતિ તો ભજન જ ન-માવે છે. વાણી
 માત્ર સાધન છે, એક અનિવાર્ય માધ્યમ છે. જેમાં પ્રસ્તુત તો છે
 અનુભૂતિની ચેતનાનું જ્ઞાન. જ્ઞાનની હોરીઓ ને હુમરીઓની મહેફીલો
 જામે છે ભજનની સુષ્ટિમાં.

પ્રભુની આ સુષ્ટિની મંગલતાનું જ માત્ર ભક્ત જ્ઞાન કરે
 છે એનું નથી; જેમાં ન્યાં વિશ્વાદ છે, ન્યાં ચળવળ સંહારની
 અને અશુભની કથા છે, એવા ભાવો પણ ભજનની સુષ્ટિમાં ગવાયા
 છે. એટલે એ ભજનસુષ્ટિમાં ઝોચર સર્વ ઉન્નિદ્યોથી ઝોચર
 બની રહે છે.

૧. ઓડસા વાલિત્યે પુરુષઃ સોડસાવણ્મ્ । -ચતુર્વેદ...

જ્ઞાન, શક્તિ અને કર્મની મીમંસામાં સજન રત છે, ત્યાં પણ
તેમાં ઉર્મિતત્ત્વ તો છે જ. એ ઉર્મિ નિષ્પ્રાણ નથી. માયી સજન
સ્વારૂપની બાની એ પ્રાણવાન પુરુષની ચાત્મન્યોત્તિ છે. સંસ્કૃત
સાહિત્યનાં સ્તોત્રો ને સ્તવોનો નૂતન ભારતીય સાપ્તાઓમાં
લોકપ્રિય રૂપાંતર એ સજન, બોધ અને જૈન ધર્મનાં ઉપાસનાં ચીતોને
પણ એ જ રીતે સજનો જ કહી શકાય.

સંસ્કૃતમાં સ્તોત્રત્રય પચક, અષ્ટક, દશક, ચતુષ્કાદિની રચના
એ સજનનું પૂર્વરૂપ કહી શકાય. આ સ્તોત્ર-કાવ્યોને ધાર્મિક સપ્રદાયો
ને પશોએ પોતાના ગણ્યા છે.

જૈન ને બોધ ધર્મના અનુયાયીઓએ ^{૨.} સ્તોત્રોની બીક રચનાઓ

કરી છે. જૈન સ્તોત્રોમાં ઉચ્ચકોટિના ગણી શકાય તેવાં,
- વાહિરાજ કૃત "ત્રેકીભાવસ્તોત્ર", ચોમપ્રભુનું "સૂક્તિમુક્તાવલી",
જમ્બુવર્ણનું "જિનચતક", બોધધર્મનાં સ્તોત્રોમાં ચાચાર્ય નાચાર્ણનું
"ચતુઃસ્તવ" જાણીતું છે. તેમણે સંસ્કૃતમાં "નિરોપચ્ચસ્તવ" અને
"અચિંત્યસ્તવ" પણ લખ્યું છે. ઉપરાંત બોધ, માતૃચેટ : ૧૦૦ઃ૪:૫
"ચતુઃસ્તવ" ને "અધ્યર્થચતક" ને તિબેટની ભાષામાં અનુવાદ પણ
હોવાથી મહે છે.

ઈ. સ. ૫૦૦માં જૈનકવિ ચિદ્ધસેન દિવાકરે -

"કલ્યાણ-મંદિર-સ્તોત્ર"માં જૈન-તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરી હતી.

૨. જુઓ આ મહાનિર્ણયનો બંક : ૨ પ્રકરણ ૧. જેમાં ચર્ચાગીતો વિશે
ચર્ચા છે.

રાજા હર્ષ : ૭૦૦ ઇ. આસપાસ: બૌદ્ધધર્મ સંબંધી "સુપ્રભાતસ્તોત્ર"ની અને "અષ્ટમહાશ્રીચૈત્યસ્તોત્ર"ની રચના કરી હતી. આ જ હર્ષના સમયમાં બાણ ભટ્ટે ભગવતી ચંડીની સ્તુતી કરતું "ચંડીચતક" રચ્યું હતું. બાણના સમકાલીન મનાતા કવિ મયૂર ભટ્ટનું "સૂર્યચતક" પણ જાણીતું છે. આ સમયમાં ચાનતુર્થે : ઇ. સ. ૭૦૦: "સકતામરસ્તોત્ર" પણ રચ્યું હતું. મદ્રાસવાદી દાર્શનિક માણે શંકરાચાર્યના નામે તો અનેક સ્તોત્રો મળે છે. આ સ્તોત્રોમાં, "અન્નપૂર્ણાષ્ટક", "અન્નપૂર્ણાષ્ટક" "કનકધારાસ્તવ" "દક્ષિણામૂર્તિ-અષ્ટક" "રામભુજંગસ્તોત્ર" "લક્ષ્મીનૃસિંહસ્તોત્ર", "વિષ્ણુપાદાદિકે ચાન્નુવર્ણન" "શિવભુજંગસ્તોત્ર" "શિવાનંદલહરી" અને "સૌંદર્યલહરી" ઉલ્લેખનીય છે.

સાતમી સદાબ્દીની આસપાસ કેરલના રાજા કુલશેખરનું પ્રસાદમધુર શૈલીનું "કુન્દમાલા" પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. કાશ્મીરી કવિ પુષ્પદનનું "મહિમ્નસ્તોત્ર" પણ એટલું જ સુંદર છે. જે નવમી સદાબ્દીની રચના છે. રત્નાકરનું : ૬મી સદી: "વક્રોક્તિપથાશિકા", કાશ્મીરના રાજા અર્ધતીલકના : નવમી સદી: માનિત કવિ ને હન્યાલોકકાર ચાર્ણદેવનું "દેવીચતક", અભિનવગુપ્તના ગુરુ ઉત્પલદેવનું : ૧૦મી સદી: "સ્તોત્રાવલિ", રામાનુજના ગુરુ ચામુનાચાર્ય: ૧૦મી સદી: નું "ચતુઃશ્લોકી" કે "સ્તોત્રરત્ન", રામાનુજાચાર્યના ગદ્યરૂપ નામે ઓળખાતા ત્રણ ગીત-કાવ્યો "શરણાગતિગદ્ય", "વૈકુંઠગદ્ય" અને "શ્રીરંગગદ્ય" પણ અહીં સ્મરવા યોગ્ય છે. રામાનુજના ચિત્ત શ્રીવત્સાદે : ૧૧મી સદી: પંચસ્તવ નામથી "શ્રીસ્તવ" "અમિતાનુષસ્તવ", "વરદરાજસ્તવ" "સુંદરચાહુસ્તવ" અને

"વૈકુંઠસ્તવ" જેવા સ્તોત્રત્રયોનું નિર્માણ કર્યું છે. શ્રીવત્સાકિના પુત્ર
પરાશર ભટ્ટે : ૧૧મી સદી : માં સ્તુતિત્રયો લખ્યા છે જેમાં

"શ્રીરંગરાજસ્તવ" અને "શ્રીગુણરત્નકોશ" અધિક પ્રસિધ્ધિ પામ્યા છે.

જયદેવનું "ગીતગોવિંદ" ને સ્તુતિશૈલીનું "ગંગાસ્તવ" ૧૨મી
સદીના બિલ્વમંગલ કે કૃષ્ણલીલાશુકનું "કૃષ્ણકણ્ઠમૃત", વેદાન્તદેસિકનું
: ઇ. સ. ૧૬૩૬૮ - ૧૩૬૯ : "પાદુકાસહસ્ર", "મરુડગડક" "રઘુવીરગદ" જેવી
રચનાઓએ સ્તોત્રપરક ગીતકાવ્યોની પરંપરાના વિકાસમાં
મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. વેદાન્તદેસિકનું પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલું
"અમૃતસતક" પણ નોંધપાત્ર છે.

આ સ્તોત્રસાહિત્યની પરંપરા હજી પણ ચાલતી રહી છે ને જેમાં
કામીનાચી અપ્પયદિસિત : ઇ. સ. ૧૫૫૪ જન્મ : નું "વરદરાજસ્તવ",
કેરલના નારાયણભટ્ટનું "નારાયણીયમ : ઇ. સ. ૧૫૮૫ રચના : અને
મધુસૂદન સરસ્વતી : ઇ. સ. ૧૬૦૦ : નું "માનદમદાકિની" તેમજ
કૃષ્ણચૈતન્યના શિષ્ય રૂપગોસ્વામીનું "અર્ધપ્રાર્થના બટક" "મુકુન્દમુક્તાબલિ"
આદિ સ્તુતિત્રયોનો ફાળો પણ પ્રસન્ન છે. પડિત કવિ જગન્નાથ
: ઇ. સ. ૧૫૬૦-૧૬૬૫ : આસપાસ પણ "સુધાલહરી", "અમૃતલહરી",
"લક્ષ્મીલહરી" "કરુણાલહરી" ને "ગંગાલહરી" જેવી ઉચ્ચકોટિની
જેમકૃતિઓ નિર્માણ કરી ગયા છે. ૧૭મી સદીના નીલકંઠ દીસિતે
પણ "માનદસાગરસ્તવ" ને "શિવોત્કર્ષમંજરી" આપ્યા છે.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃત સ્તોત્ર રચનાઓ પ્રથમ સતાબ્દીથી માંડીને
૧૭મી સતાબ્દી સુધી સતત મળ્યાં કરી છે ને જે પછી પણ લગભગ
૧૬મી સદી સુધી એનો રચનાતત્ત્વ લેવાયો છે. આમ ધણા સ્વતંત્ર
મહાનિર્બંધો થઈ શકે એટલું બધું સ્તોત્ર સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં છે. એટલે
એનો ગહી માત્ર ગણડતો ઉલ્લેખ કરીને સંતોષ માન્યો છે.

ભજન એ સ્વયંસ્ફુરિત પદ છે. ઉત્તમોત્તમ ભજનોમાં માનવત્વનો તેમજ પૂર્ણતાનો આ દૃષ્ટિકોણ જોઈ ચમકતો હોય છે. ભજનનો ઉદ્દેશ સક્રિયતાવશ્ય ને સાહજિક હોય એ હકીકતને સહજિયા સાધોનોનો સંપ્રદાય સ્પષ્ટ કરે છે. સહજિયા પથમાં બધી યોગસાધના ને ઈશ્વરપ્રાપ્તિના સર્વ માર્ગો સહજસાધ્ય માનવામાં આવે છે. સાચા વૈરાગીને માટે બધું જ સહજ હોય એ સ્વાભાવિક છે. કબીર એની પદાવલીમાં આ "સહજસાધો"નો ઉલ્લેખ અવારનવાર કરે છે. કબીર ઉપર નાયસંપ્રદાય-સહજિયાધર્મ-ની અસર જણાય છે. કેટલાક આ સંપ્રદાયને માર્ગ સંપ્રદાય કહે છે. "માર્ગ" નામ સૂચક છે. માર્ગનો પોતાને મઠવાસી નથી કહેતા; એ તો પોતાને માર્ગ-પથ-ના કરેલા, વિશ્વવ્યાપી માને છે. જ્ઞાનની આરાધના કરવા અને એ જ્ઞાનના પ્રચારને માટે કરેલા બોલા આ માર્ગ સાધુઓ છે. મહાવાન પથમાંથી જ કદાચ આ માર્ગસંપ્રદાયનો ઉદ્દગમ હોય.

ઈસ્લામની અસર તળે આવેલો મનાતો અને આ ઈસ્લામના પ્રચારમાં સહાયક ગણાતા નાય સંપ્રદાયની સૌરાષ્ટ્રના સંતો અને સંકતો ઉપર પુષ્કળ અસર છે. છતાં એમાં મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ નથી કે કેવળ હઠયોગ કે કુકલિનીયોગની સાધના ઉપર જ ભાર મુકાતો નથી. સંત જ્ઞાનેશ્વર પણ નાય સંપ્રદાયના ગોરખનાથના શિષ્ય ગહિનિનાથના શિષ્ય હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં ગવાતી નાયવાણી કે ગોરખવાણીને મુક્તાયારને કદી મહત્ત્વ નથી આપ્યું. નાતજાતના ભેદ સામે નાયસંપ્રદાયે જેમ બળવો પોકારેલો, તેમ સમાનુજના અનુયાયી પથોએ પણ વિરોધ કર્યો છે. મહાપથે - માર્ગપથે અનિષ્ટ ફેલાયું છે, તે છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રણેય પથોનો ત્રિવેણીસંગમ થયો છે, અને એમાંથી નિર્મુળ નિરાકાર સાથે સમુળ સાકારની ઉપાસના સ્થિતિ-માધી પસાર થતા સૌરાષ્ટ્રના સંત-સંકતોએ વેદો અને ઉપનિષદોની

પરપરાપ્રાપ્ત વાણીને પોતાની સહજ લોકવાણીમાં ગા મહે ગા મહે પહોંચાડેલ છે, નિરક્ષરોને શર અને ગણરનો બોધ કર્યો છે, મનીતિ અને આચાર સામે પ્રકારો કરીને લોકચંસ્કારમાં સત-ધરમનું જતન કર્યું છે. ૪

ચિંતનધારાની દૈનિકી પ્રવૃત્તિ નામપંખીઓ અને સંતોની વાણીમાં ને સ્વર મળે છે એ મૂલ્ય: જેન સાધક ચેઇ-દુ, મુનિ રાજચંદ, ચાનંદ, સુપ્રભાચાર્ય માદિ અને બૌદ્ધ સિદ્ધ સરહપા, કા-હયા માદિ-ની વાણીમાં મળે છે. છતાં જ નૈન, બૌદ્ધ અને શૈવ સાધકો અને મર્મીઓની જે રચનાઓ અપજ્ઞમાં મળે છે, તે પ્રમાણમાં ઓછી છે, તો પણ ૭મી સતાબ્દીથી ૧૨મી-૧૩મી સતાબ્દી સુધીની ચિંતનધારા અને સાધનાના માર્ગ પર પ્રકાશ પાડવાને માટે યોગ્ય છે. બધાએ બાહ્યાચારોનો વિરોધ અને જપ, તપ, પૂજ, તીર્થ, વર્ણવ્યવસ્થા, અવતારવાદ વગેરે પરંપરાઓનું ખંડન કર્યું. તેઓ મગ્ગાલસુ સાધક હતા. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે કે વેદવિધિત માર્ગમાં અનાસ્થા રાખવા-નાના લોકો ભારતવર્ષમાં રહેલ છે. આ સાધકોનો મૂળ ઉપદેશ સમાન છે. પરમ સમાધિ, મુરુ, ચત્વૈન, સહનંદ, પ્રજ્ઞાનંદ, ખંડન-મંડન, સાસ્ત્રોની નિસ્ચારતા વગેરેનો લગભગ બધાએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમની સિદ્ધાંતિ પ્રકટ કરવાની સૈલીમાં પણ સમાનતા મળે છે. કબીર અને મોરચની અલગવાણીની તુલના સિદ્ધોની ઉક્તિઓથી કરી સકાય. બ્રહ્મ, ગાય, વણકર, ચંદ્ર, સૂર્ય, વન-પશુ માદિ રૂપકો સિદ્ધો દ્વારા પ્રયુક્ત રૂપકો છે. ચાના સિવાય અપજ્ઞમાં "ચાવન ધમ્મ દોહા" જેવી રચનાઓમાં મૃદસ્થીઓ માટે ઉપદેશ મળે છે. જે હિન્દીમાં કબીર, તુલસી, રહીમ માદિની રચનાઓમાં મળે છે. બિહારી તથા

મન્ય મધ્યયુગીન કવિઓ મળે છે. તેમની રચનાઓમાં સુભાષિત દ્વારા જે સુંદરભાવ પ્રકટ થાય છે તેની સ્પષ્ટ ધારાનું દર્શન "માયા સપ્તશતી" "વન્યજન", હેમચંદ્રે સંકલિત કરેલા દોઢકો હંમેશાં થાય છે.^૫ સુંદર ચિંતનાત્મક વાણી નાપયોગિઓનાં પદોમાં સ્થળે સ્થળે મળે છે: ઉત્ત: ઉઠયા સારન બેઠયા સારન જાત સૂતા । તિન બુવને બિજા ઇના બલ કોઇ નગિરે પૂતા ॥

નાપયોગિઓનાં મા પદનો ભાવાર્થ દાદના પદમાં છે:-

ઉઠયા સાર બેઠ બિયાર સંભાર જાત સૂતા ।

તીન લોક તંત વિહારન કહાં નહિગા પૂતા ॥^૬

નિર્મુલ્લવાદની જે ધારા કબીર ને એના શિષ્યોમાં વહે છે એનાં મૂળ મહાયાન સંપ્રદાય નેટલાં જૂનાં છે. મહાયાન સંપ્રદાયની એક શાખાને બુદ્ધ જ શૂન્ય છે - એનું અભિપ્રેત છે, જ્યારે બીજાને જાતનાં તત્ત્વો બાહ્ય: જાત છે; પરંતુ ચિંતને બુદ્ધ જ પાસે છે. પહેલી શાખામાંથી શૂન્યવાદ જનમ્યો, બીજામાંથી વિજ્ઞાનવાદ જનમ્યો. બૌદ્ધ તત્ત્વમીમાંસક નાગાર્જુને શૂન્યની વ્યાખ્યા રજૂ કરતાં કહ્યું છે: શું શૂન્ય છે? અશૂન્ય શું છે? - એના મતે તો શૂન્ય કે અશૂન્ય એનું કશું જ નથી.

શૂન્યમિતિ ન વક્તવ્યમ્ અશૂન્યમિતિ વા મેવેત્ ।
ઉભયં નોભયં ચેતિ, પ્રક્ષેપ્ત્યર્થં તુ કથ્યતે ॥

૫. સરખાવો: ડૉ. લક્ષ્મીસિંહ વાણીય (ડૉ. લક્ષ્મીસાગર વાણીય)

- હિન્દી સાહિત્યકા ઇતિહાસ - પૃ. ૫૨.

૬. ડૉ. સિતિમોહન સેન - "દાદુદયાલ"

—આમ આ શૂન્યવાદ કંઈક તથા અનિર્વચનીયતાવાદનું રૂપ ગ્રહણ કરે છે. મહાયાનકાલીન ભારતમાં શૂન્યવાદ ખૂબ જ પ્રચલિત હતો. શૂન્યનો પોતાને અનુકૂળ એવો અર્થ વ્યક્તિએ ધરાઈ કર્યો. યોગિઓ પણ શૂન્યને જ પરમ સત્ય માને છે. સરીરમાં પદ્મક્રની સીધી ઊંચે શૂન્યચક્ર કે સહસ્રચક્ર પણ ચાલ્યું છે. સોનીઓ આ રીતે શૂન્યચક્રમાં માને છે. પણ એ અર્થ શૂન્યવાદીઓના અર્થ કરતાં જુદો છે. મોક્ષની સાધના સામૂહિક સાધના બને અને જગતમાં બધી જીવજુષ્ટિનો મોક્ષ સધાવો જોઈએ, એ સૂત્ર પણ બૌદ્ધધર્મનું અર્પણ છે.

મુચ્યમાનેષુ સત્ત્વેષુ યે તે પ્રમોદિસાગરાઃ ।
તૈરેવ નનુ પર્યાપ્તમ્ મોક્ષેણાદરસિકેન કિમ્ ।

આપણી મદદથી, બલિદાનથી, પ્રાર્થનાથી સત્ત્વો મુક્ત થવા માંડ્યા છે એ જાણીને આપણા હૈયામાં અત્યાર્થદના મોજા ઊઠે, એની સાથે વ્યક્તિગત મોક્ષ આપણે માટે કેવળ રસશૂન્ય જ કોય છે. આવી સાધનાથી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામી શકાય છે. શૂન્ય સંલક્ષનો અર્થ શાંત નિર્વાણપદ તરીકે અભિપ્રેત છે. વેદાંતીઓનો નિર્મુલ પ્રશ્ન આ શૂન્યવાદીઓને ઉપાસ્ય નથી. બુદ્ધ ભગવાનના મૃત્યુ પછી ભારતમાં વેદધર્મનું લોપન થવા માંડ્યું તે એમાં લોકોની પ્રધ્યા નિર્મૂળ થવા લાગી. હતાંય મનુ ને વાલ્મીકિયની સ્મૃતિઓ, સૂયાંદિ પાંચ સિદ્ધાંતો ક્રમ-પ, ચરક ને સુશ્રુતની ચંચિતાઓ, ન્યાયાદિ ૭ ધર્મ-સૂત્ર, પ્રસિદ્ધ પુરાણ, રામાયણ ને મહાભારત, નાટ્યશાસ્ત્ર, પંતજલિનું મહાભાષ્ય — આ બધું ભારતમાં પ્રકટનું રહ્યું છે. ઇ.સ.ના બે થી ત્રણ હજાર વરસનું આ પરિણામ છે. હિન્દુધર્મની સુધારણા બૌદ્ધ ધર્મે જાણે કે કરી છે એમ આપણને હરે લાગે છે. કારણકે હીનવાન ને મહાવાન સામાનોમાં બૌદ્ધ ધર્મ વિભાજિત થતાં ધીમે ધીમે લુપ્ત પણ થયો —

-એમ કહેવું એના કરતાં બૌદ્ધધર્મે જાણે હિન્દુધર્મમાં નવસંસ્કરણ પામીને નૂતન અવતાર ધાર્યો એમ કહેવું વધુ યુક્ત થશે. બૌદ્ધ ને જૈન ધર્મથી હિન્દુ ધર્મ વધુ વિચાળ અને વિશુદ્ધતર ને વિકાસશીલ બન્યો એવું વિનોબાજી પણ માને છે એ પણ આ રીતે જ, આ સંદર્ભમાં જ. એટલું જ નહિ સારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને સમૃદ્ધ કરનારા ચરબપોષ, ભદ્રબાહુ, કુમારિલ, શંકર, દિગ્નાથ, નાગાર્જુન જેવા દાર્શનિકો આ સંક્રાંતિ દરમ્યાન થયા.

સાતમી શતાબ્દી પછી હીનયાન ને મહાયાન ધર્મનો રાજ્યાશ્રય લગભગ લુપ્ત થયો હતો. એ કાળ દરમ્યાન પ્રજામાં - હિન્દુધર્મની સુખ ચેતના જાગૃત બની. શંકર, કુમારિલ ને ઉદ્ધયન આદિ વેદાંતિક અને મીમાંસિક આચાર્યો હિન્દુધર્મનું પુનરુદ્ધાન કરી રહ્યા હતા. પરિણામે લોકાગ્રણી થતા હીનયાન ને મહાયાન સાધુઓએ મંત્ર-તંત્રનો સાધના-પ્રકાર અપનાવ્યો. શૈવપંથીઓ ને મહાયાનમાંથી જુદા પડેલા સાધુઓ મંત્ર, તંત્ર, જપ સાધનામાંથી લગભગ સમાનરૂપ બન્યા. આમ મહાયાન સામાની યતિમ પરિણતિ અભિચારાદિમાં જ પરિણમી. મહાયાન લુપ્ત થતાં જનયાન ને સહજયાન એ બે કાટાંઓ ઉદ્ભવ્યા. મારણ, મોહન, બંધીકરણ અને ઉચ્ચાટન વિભાગોથી અને નાના પ્રકારના રહસ્યપૂર્ણ તાંત્રિક અનુષ્ઠાનો વડે જનસમુદાય આ બે પંથોથી આકર્ષાતો રહ્યો. ખાસ કરીને સારતના અન્ય સ્થળો કરતાં બંગાળ અને મગધ તથા ઉડિયામાં આ પંથોના વિહારો ૭ થી ૧૨મી સદી સુધી વિશેષ પ્રમાણમાં હતા.

૬મી કે ૧૦મી શતાબ્દીમાં નેપાળના વિસ્તારોમાં શૈવ અને બૌદ્ધ સાધનાઓના સંમીશ્રણથી નાથ-પંથી યોગીઓનો એક સંપ્રદાય ઉદ્ભવ્યો. નેપાળમાં "આદિ બુદ્ધ"ની પૂજા પ્રચલિત બની

-જેના પાયામાં પણ નાયપથી ભાવના માની શકાય. નાયપથીઓના નવનાયમાં આદિનાયની જે કલ્પના છે તે "આદિબુદ્ધ"ની ભાવનાને મનુષ્ય છે. લોકોની રચેરમમાં જે અજ્ઞાન છે, જેને મંત્રતંત્રના બળથી નવું રૂપ આપી નિરંજન નિરાકારની આરાધના સ્થાપના નાયસપ્રદાય મળ્યો છે. પરમની પ્રાપ્તિમાં નાયસપ્રદાય નિર્ગુણભક્તિનું આરાધન ક્ષેત્ર ગણે છે. યોગની ચરમ કોટિનું દર્શન નાયસોમીઓ કરવા મળ્યા છે. એ માટેની પરિભાષા ઈંગલ, પિંગલ, સુષુમ્ણા, કુંડલિની જેવા શબ્દોમાં મળે છે. "સૂચિશિખર" જેવા પ્રતિરૂપો પણ નાયવાણીમાં પ્રયોજાય છે. સન^{૨૧૦૮} પદ નાયપી કે "બાની" નાયપી પણ મધ્યકાલીન ભારતીય સાહિત્યમાં જાણીતો છે. ભક્તિપદો માની સાક્ષી પૂરે છે.

શેવ, શાકત કે સ્માર્ત સિદ્ધાંતોની છાયા નાયપયમાં છે. મહામાર્ગના યાત્રિકો તરીકે અધોર સાધનાનું તપ કરનારા આ નાયપથીઓ મંત્ર તંત્ર જાદુ, ધ્યાન, ધારણામાં માને છે. -
"સદ્ધર્મ-પુરિક" આદિ પ્રાચીન મહાવાની ગ્રંથોમાં આના ઉલ્લેખ મળે છે.

નાયવાણીમાં મહાયાન સપ્રદાયની ત્રીણેની વિશેષતા ઉલ્લેખનીય છે.

૧. પ્રાણી માત્ર પર વિશ્વાસ રાખવો, ભૂતમાત્રના કલ્યાણ માટે પ્રયત્નો કરવા, કબ્દ ભોગવીને પણ અન્નનું ગ્રેય સાધવું.
૨. "હરિકો ભો સો હરિકો હોઈ" જેમ માનવું ને સત્કર્મોથી નિવર્ણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો.
૩. જ્યતને સૂચસાર, નક્ષત્ર માનવું.
૪. કર્મકાંડની તદ્વિક્તાનો સ્વીકાર કરવો.

૫. સંસ્કૃત દર્શનશાસ્ત્રોના ૩-પોર્ષાં ત્રધ્યા રાખવી.

૬. જમિતાસ બુદ્ધિમાં માસ્તિક બની મૂર્તિ કરતાં નિર્મુક્તી મારાધના કરવી. પરમ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ માટે મહોત્સ પ્રયત્નશીલ રહેવું.

૭. બૌદ્ધધર્મીઓના લોકોત્તરત્વમાં વિશ્વાસ રાખવો.
જન્મતારવાદમાં માનવું.

આ બધું હિંદુ ધર્મમાં પણ એક વા બીજે સ્વરૂપે સમીક્ષિત થયું છે. નામ-જપનો મહિમા મહાયાનનું ગર્વણ છે. સકિતનાદનાં મૂળ પણ આ સંપ્રદાયની ભાવના પર નિર્ભર છે. ૮૪ સિદ્ધોની પરપરા જે નામ સંપ્રદાયનો જ એક વિઠ્ઠલો મત છે. ધર્મતત્ત્વ લોકાસિગુપ્ત મતાં આ સંપ્રદાયનું અનુભૂતદર્શન પદસ્વરૂપમાં પ્રકટ થવા પડ્યું.

માર્ગપિથ નામ દો શાકત સંપ્રદાયનો જ લૌકિક પ્રકાર છે, જે મહો અટપટો તથા ગહન છે. સકિતપૂજા, અયુરયુગ નેટલી પુરાણી છે, પણ એનાં સ્વરૂપો ભારતનાં લગભગ ^{૧૫૦૦} ધર્મોને સ્પર્શે છે. શાકત સંપ્રદાયનું વિપુલ સાહિત્ય વેદની અનુસંહિતામાં, બ્રાહ્મણોમાં, મારક્યન્દોમાં, ઉપનિષદોમાં, તંત્રોમાં અને પુરાણોમાં પડ્યું છે. ^૭

૭. જુઓ નયમલ્લ પરમાર "આપણી લોકર્થસ્કૃતિ" પૃ: ૧૭૮.

દી. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર ગહેતાના "શાકત સંપ્રદાય"માં શાકતસાધનાના ત્રણ પ્રકાર ક્ષાત્ત્યા છે : ૧. પશુ મધિકારી ૨. હીર મધિકારી ૩. દિવ્ય મધિકારી. પશુ મધિકારી મદે, માંસ, મત્સ્ય, મુકા અને મૈથુન જેવા "પંચમકાર"નું સેવન કરી શકતા. હીર ને દિવ્ય મધિકાર માટેની સાધના કષ્ટસાધ્ય છે. મજાની મધિકારીઓ શાકત સાધનામાં જાણ્યા ત્યારે એમણે પશુ મધિકારને જ શ્રેય ગણ્યો ને પરિણામે દુરાચારીઓ બન્યા. સ્ત્રીનું માનદ-સ્વરૂપ આ દુરાચારીઓ ભૂલ્યા ને વાસના-તૃપ્તિનું જ એક જમ સ્ત્રી બની. માતૃસ્વરૂપા માનદમયી સ્ત્રીનું શક્તિસ્વરૂપ પશુમધિકારીઓને લોભ્ય બન્યું એ એક પરમ કડુણતા બની.

આ શાકતપંથીઓની છાયા માર્ગો ઉપર પડી છે પણ એમાં હીરત્વ ને દેવત્વ જલવાઈ રહ્યું છે, એય માર્ગોપયમાં ભગનો પરથી જણાય છે.

"જઠ ઢેલડી યોગાર, બીમરાની તરિયા પાણી સ્થાયર્થિ હેજ.

બીજ ફિન ધાબરવાર, રાબત રણસીને પરમોદીઓ હેજ."

- કોટવાળ બીમરો.

આ શાકતપંથના જે મહાપંથ, માર્ગપંથ, નિજાર ધર્મ લગેરે નામે જોળાય છે, તેના લોકિક સ્વરૂપ એવા માર્ગોપયમાં પણ ધણા સાધકો થઈ ગયા છે. ભગનવાણી એ જ એમનો વેદ છે, ને પરપરા એ જ એમનું શાસ્ત્ર છે. આ માર્ગોપય એક કાળે ચોરાબૂમમાં અતિ લ્વાપક હતો. મધ્યયુગમાં અને એના અંત સાગે થયેલા વિવિધ સંપ્રદાયના વાધુસતો ઉપર પણ એની અસર હતી, જે એમનાં ભગનોમાં

—જણાય છે. જાને પણ આ પથના અવશેષ રૂપ નાના ફિરકા નજરે પડે છે, જો કે એનું મૂળ સ્વરૂપ તો લુપ્ત થયું છે.

માર્ગપથમાં બીજનો મહિમા અનન્ય છે:

"બાર બીજના ધણીને સમરૂ, નકલક નેજા ધારી રે"

૨

૨

૨

"બીજ રે ધરમનો મહિમા છે મોટો, મુખે કલો નવ જાય"

૨

૨

૨

"બીજ રે વધૂકડી ને પ્રેમના પલ્લીતા,

અમને જ્ઞાન મલોલી લાગી રે"

૨

૨

૨

"બીજ રે યાવરનો દિન ભલે, કાંઈક સુકૃત કરીએ."

૨

૨

૨

"બીજ રે યાવરનો જામેયો રચાવ્યો,

ત્યારે તેડાવો રૂપાંદે રાણી રે"

અષાઠી સુદ બીજ અને મહાસુદ બીજ એ બન્ને તો માર્ગઓ માટે પવિત્ર છે. ચનિવારને પ્રકાશનો પહેલો દિવસ ગણવો એવી માન્યતા માર્ગઓની છે એટલે ચનિવારની ગણના જાદુ પ્રકાશ દિનની ગણીને એનો મહિમા વધાવવામાં આવ્યો છે. બીજ એ પ્રકાશનો પહેલો - દિવસ ગણાતો હોવાથી મહિમાવંત ગણાય છે. એ જ રીતે એનો આકાર મુલ્ય એવો હોવાથી પણ પવિત્ર મનાયેલ કહેવાય છે. શાકતપથમાં વિમર્શિતિતનું પરિબિન્દુ ને યત્ર છે તેની ત્રિકોણ વચ્ચે સૂચ્ય હોય છે. ત્રિકોણ ઉપરના ભાગને આરબિન્દુ કહે છે, બીજા ખૂણાને તાદ કહે છે, આરે ત્રીજા છેડાને બીજ કહેવામાં આવે છે.

-સજ્જા જેવી છે કે અપરબિંદુ મેટલે ચેતનમય, નાદ છે તે જડાજડ છે, અને બીજ છે તે જડ છે. આ પ્રણેય તત્ત્વો એકમેકમાં ગૂંથાયેલા છે. આ પ્રણ રેખા વડે જે ત્રિકોણ થાય છે તેને ત્રિજિહ્વા ત્રિપુર-બીજ કહે છે. દરેકમાં ગુફી ગુફી અનુક્રમે ઉન્નત બનાવતી શક્તિઓનું આરોપણ કરવામાં આવે છે. આ શક્તિ-બીજમાંથી અનેક મંત્રો નીકળ્યા છે. ત્રિજિહ્વા તેને દશમહાવિદ્યા કહે છે.

મધ્યકાલીન મુજરાલી સાહિત્યના "રાસયુગ"માં બીર પ્રધાન રાસાઓ, શૃંગારપ્રધાન કામુઓ, પ્રવૃદ્ધો જેવાં સ્વરૂપો મહત્ત્વનાં છે. જે પછીના કાળમાં પદ, કીર્તન, આરતી, પ્રભાતિયા, કાકી, અબળવાણી, સાખી જેવાં પદસ્વરૂપો ભજનના સ્વરૂપના જ સિન્ન સિન્ન ઉન્મેષો છે. અપરજ્ઞાના વિકાસકાળે જે સાહિત્યરચનાઓ થઈ એમાં રાજપ્રશસ્તિ, શૃંગારી કાવ્યો, ધાર્મિક નીતિવિષયક કથાઓ તે જેવી રચનાઓ અને લૌકિક કથાનકો સમાવેશ છે. આમાં પદના સ્વરૂપનો ઉદ્ભવ નથી. જે ઉત્તરકાલમાં આવે છે. એમાં નિર્મુલ મતવાદી ચંતોની શાસ્ત્રમાં અબધ્ય, પણ વૈદિક વિચારધારા, અબળવાણી, ચાબખા, છાપા મહત્ત્વના મણાય. સહજ-સૂચની સાધના, ચોમ-પદ્યતિ અને લક્ષિત વિષેની પદ-રચનાઓ મધ્યકાલીન પ્રવાહમાં પહોં મળે છે. દ્વૈષ્ટ્યમત ઉત્તરપ્રદેશમાંથી ધીમે ધીમે ભારતવ્યાપી બને છે. રામાનુજ, રામાનંદ, ચૈતન્ય, વલ્લભાચાર્ય જેવા મહાન દાર્શનિકો કોઈ પ્રાંતના ન રહેતાં ભારતભરના બની રહ્યા. આ ચંતોએ ભારતની ફિલસૂફીને પોતપોતાનું અભિનવદર્શન આપ્યું. રામ ને કૃષ્ણસંહિતા, નિર્મુલ ને સમુલ સંહિતા જે સંહિતાયુગની ધારાઓનાં મુખ્ય સ્રોતો છે. મુસલમાન રાજ્ય ને ઇસ્લામધર્મની સૂફીવાણી પણ મધ્યકાલીન ધારામાં નવો પ્રવાહ -

-લેખકે છે. મધ્યકાલીન પદોમાં જાતિ-પાતિના લેદો સામે ઉગ્ર પ્રહાર થયો છે, વિશેષ તો એની અવળવાણીમાં ગુજરાતનો ભક્તસમુદાય પણ ઉચિ-નીચના લેદો સામે પ્રહાર કરવાનું ચૂક્યો નથી. નરસિંહ, મઈડણ, ગજો, ધીરો, ભોજો ને સહજાનંદ સ્વામી જેવા ભક્તોનાં કવન એની સાક્ષી પૂરે છે. ડો. હજારીપ્રસાદ જેવા વિદ્વાનો માને છે કે નિર્ગુણી સંતોની જાતિ-પાતિવિરોધી પ્રવૃત્તિ અને એમના અવતારવાદ અને મૂર્તિપૂજાના વિરોધમાં "મુસલમાની ગોચ" છે એ એક વિચારવા જેવું દૃષ્ટિબિન્દુ છે.

ભારતીય તત્ત્વચિંતન નિષ્કર્ષરૂપે નિર્ગુણમતવાદ રહ્યો છે. એ મતની ઉગ્ર વિચારધારા, એની સમસ્ત દૃષ્ટિ, એની સાધના, એની વાણી એ સર્વ ઉપર પ્રાચીન વેદધર્મની સામે સામે બોધ ને જૈનધર્મ, અને હિનયોગ ને મહાયોગમાર્ગી બજ્યાન ને સહજ્યાનમાંથી ઉદ્ભૂત નાથપરંપરાની ઊભા છે, એના ઉપર સમાનુજયી માંડીને વલ્લભાચાર્ય સુધીના આચાર્યોના દર્શનનો પણ સંસ્પર્શ છે. ધર્મ-જડતાના વિરોધનાં મૂળ તો છેક રામાયણ-મહાભારત સુધી લંબાય. વૈદિક કર્મકાંડનો સૌમ્ય વિરોધ જનક અને યાજ્ઞવલ્કયે કરેલો, તો ઉગ્ર વિરોધ બુદ્ધ અને મહાવીરે કરેલો, એ હકીકત છે.

કબીરના વખતમાં ભારતમાં યોગીઓના સંઘો હતા. મેવાણીએ બાબા બાબાઓનું મુસલમાનો સામેનું એક લીધણ બુદ્ધ "સમરંગિણ" નામની નવલકથામાં વર્ણવ્યું છે. અબધ, કાશી, મગધ અને બંગાળમાં બાબા યોગીઓનાં જુથો હતા. બંગાળના બાઉલ પણ આ પરંપરાના જ છે. આ લોકો ગૃહસ્થો હતા. સાધુ તરીકે એ રહેતા ને વિશ્વાનૃત્તિપર નિર્વાહ ચલાવતા. પ્રાણધર્મમાં એમનું કોઈ સ્થાન -

-નહતું. મુસલમાનોની ધર્મવટાજ પ્રવૃત્તિને પરિણામે સંયોજાનુસાર એ યોગીજાતિ મુસલમાન બની ગઈ. પરંતુ મુસલમાન બનવા છતાં એમની સાધના ચાલુ રહી. બંગાળમાં એમના ધર્મગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે. મામના કેટલાકમાં મહેતની તાત્મચેતના સાક્ષાત્કાર થતાં એમનું મુસલમાનત્વ નામનું જ બની રહ્યું. કબીર, દાદુ, જામસી જેવા સંતો ને કવિઓ તા યોગી જાતિએ જાણ્યા છે. બંગાળમાં ઈ. સ. ૧૬૨૧ની વસ્તીગણતરી મુજબ તા યોગીઓની સંખ્યા ૩૬૫૨૧૦ હતી, જે સૂચવે છે કે યોગી એ એક મહાનાપાત્ર સંખ્યાવાળી જાતી હતી. એ વણકરનું કામ કરી મુજરાન ચલાવતી હતી.

મધ્યકાલીન નિર્મુલમતવાદનું મુખ્ય અવલંબન સિદ્ધો ને નાયપયીઓની વાણી પર નિર્ભર છે. એ વાણી અનુસાર જ યોગીઓની જીવન ચર્ચા હતી. ભારતનું મધ્યકાલીન પદ સાહિત્ય સિદ્ધો ને નાયની બાનીથી વિકસ્યું છે. સાવ, સાખા, ગીત, પારિભાષિક દર્શન-સર્વમાં એની ઊંચા સંતવાણી પર છે. તા પ્રજાસિકામાં ગુરુભક્તિનો પણ સમાવેશ થતો રહ્યો છે. નાય-સિદ્ધો તો ગુરુ-મહિમાના પરમ પૂજક છે. ગુરુપૂજ એ પ્રભુપૂજ કરતાં પણ વધારે મહાન ગણવામાં નાયપય, માર્ગપય જોરવા માને છે. કબીર પણ ગુરુ-ગોવિંદને સમાન ગણે છે, ને પૂજા તો પ્રભુ સાક્ષાત્ સામે જ પ્રકટ હોય તો પણ ગુરુની જ પ્રથમ કરું એમ કહે છે. ગુરુ વિના પ્રભુદર્શન શક્ય જ ન બની શકે. પ્રભુભક્તિના પ્રેરક ગુરુ ભજનસાહિત્યમાં અનેક સાખી-સાક્ષી-ના વિષય બને છે. ગુરુમહિમા, ગુરુભક્તિનું ભજનસાહિત્યમાં મનોહર સ્થાન છે.

સાખી

ભજનસાહિત્યમાં સાખીતી રચનાઓ અનેક છે. કબીરના -

સર્જનમાં પણ આવી અનેક સાખીઓની રચના થયેલી છે. ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.

સંસ્કૃતના "સાક્ષિન" પરથી સાખી શબ્દ રૂઢ થયાનું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. જેણે વસ્તુ અથવા ઘટનાને પોતાની આંખે દેખી છે, તે સાક્ષી. એનાથી જ પરમતત્ત્વનું અર્થાત્મક જ્ઞાન સંભવે છે. આ કારણે "સાખી" શબ્દ એવા પુરુષને ઉદ્દેશ્યે છે જેણે વસ્તુ નિરખી છે તે સર્જક દાર્શનિક ઘટનાનો પ્રતીતિજનક નિર્ણય આપ્યો છે. એ નિર્ણયને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે. અને એવી પદ્ધતિઓને સાખી કહેવામાં આવે છે. ભક્ત પોતાની અનુભૂતિના પ્રમાણ માટે સાક્ષી તરીકે અન્ય મહત્તર વિભૂતિની અનુભૂતિનું સ્મરણ કરે છે, અને એવા પુરુષોનું નામસ્મરણ કરે છે.

સાખીના સ્વરૂપ તરીકેનો ઉદ્ગમ કબીર પહેલાના બૌદ્ધ સિદ્ધોના સમયથી થયેલો ગણી શકાય. ગોરખનાથ અને નામદેવના સમયથી સાખીનું પ્રચલન વધ્યું. આનું નિદર્શન "એકાદશી સાખી" જેવા પદ્યસંગ્રહમાં મળે છે. ઉપરાંત "નામદેવજી સાખી" જેવા ગ્રંથ પણ ઉપલબ્ધ છે.

સાખી સૂત્રાત્મક, અસંકિચ્છ ને સારવતી હોય છે.

"હિન્દુ તુરક પ્રમાણ રમેની સબહી સાખી,

પરછપાત નહિ વચન, સબહીકે હિતકી ભાષા" ૮

ભજનની શરૂઆત ગણેશસ્તુતિ ને સાખીથી કરવામાં આવે છે. ૯
ક્યારેક ગણેશ સ્તુતિ સાખીરૂપે પણ હોય છે.

૮. નાભાદાસ "ભક્તમાલ" પૃ. ૧૪૨.

નવલ કિશોર પ્રેસ લખનૌ - પ્રકાશન.

૯ કુટ નોટ પાના ૬૬ ઉપર.

પાના ૬૮ ઉપરની ૬ ની કૂટનોટ.

૬. ગણપતિનું મુરુ સ્વરૂપ સજનિકો કલ્પે છે. આત્મા ને પરમાત્માનો
અભેદ સાધના બિન્ધકારી ગણપતિ જ ઉપયોગી બને એથી જ
એમની પ્રાર્થના સજનસ્વરૂપે કરવામાં આવતી હોય છે. કળીરૂપથીઓ
દાદુપથીઓ ને રામદેવીરના પથીઓ ગણપતિને મુણપતિ પણ કહે
છે. આ બિંદે શ્રી જયમલ્લ પરમારનું કથન જુઓ:

"આપણાં સજનોમાં સૌથી પ્રથમ ગવાતી આ સાખીઓ અને
ગણપતિનાં સજનોને સંમીતની રીતે પણ બેઠાં લેવાં ઘટે છે. શાસ્ત્રીય
સંમીતોની રીતના જલ્લામાં જે ગીત ગાવામાં આવે છે તે મોટે
ભાગે ગણપતિને જ ઉદ્દેશીને ગવાયેલું હોય છે. "કલ્યાણ" રાગ
ઝેટલે કે કલ્યાણકારી રાગ, શાંતિનો રાગ, દિવસભરના શ્રમને
છાંબેથી ઉતારીને રાત્રિની શાંતિમાં લઈ જનારો મધુર રાગ.

એવા કલ્યાણકારી રાગના અધિષ્ઠાતા તરીકે શાસ્ત્રીય

સંમીતકારોએ કલ્યાણકર કેવ ગણપતિને કલ્પ્યા છે".

આપણી લોક સંસ્કૃતિ - પૃ. ૧૩૬ આવૃત્તિ ૧ ઇ. સ. ૧૯૫૭

પ્રકાશક ભારતીય સાહિત્ય સંઘ - અમદાવાદ.

"રાજ-દરબારમાં હું બોલાતાં પહેલાં ચારણ જેમ ખોજારો ખાઈ
મળું તૈયાર કરે છે તેમ સજનિકો સાખી અને છાંબા રાગનું ગણપતિનું
સજન ગાઈ મળું ખજારી તૈયાર કરી લે છે". પૃ. ૧૩૮ જ. પરમાર.

ગોરી તારા પુત્રને સમરે મધુરા મોર
દિવસના સમરે વાણિયા, રાત્રે સમરે ચોર.

૦૦ ૦૦

દુહાળો દુઃખ ભંજણો, સદાય બાળે વેશ
સમયો લખ લાભ દીધે, ગવરી પુત્ર ગણેશ.

પૂર્વે મતોનું સમર્થન ને મુક્તકોમર્દ કરવામાં આવ્યું છે તે
મુક્તકનું સ્વરૂપ સાખીનું હોય છે. સકત પૂર્વાચાર્યોની જ્ઞાનાનુભૂતિનો
અનુભવ કરે છે ત્યારે તે સહજ ઊર્મિસભર પદસ્વરૂપમાં અભિવ્યક્ત કરે
છે તેને સાખી કહે છે. સાખીની વાણી નિરંડબર છે, એમાં સર્વકાલીન
જ્ઞાનનો સ્વીકાર છે. સકતહૃદયના ચંતસ્તરમાંથી ઉદ્ભવેલી એ બાની
છે. અમૂર્ત યોગાનુભવ સાખીમાં પ્રતીકોથી મૂર્ત થાય છે.

"હસા પ્રીત કાયકી, વિપત પડે ઉઠ અય,
સાચી પ્રીત સેવાજ કી, જળ ભેળી સુકાય".

૦૦ ૦૦

"મધમાખી ભેરું કરે, નહીં ખરચે નહીં ખાય,
ઝેલસમે પારાધી મારચે, હાથ ધસતી અય".

૦૦ ૦૦

"ગુરુ ગોવિંદ દોનું ખડે, કીસકો લાગું પાય,
બાહારી ગુરુ દેવકી, ગોવિંદ દિયા બ્તાય".

૦૦ ૦૦

"સાંજ પડે દિન સાથમે, ચકલી દીના રોચ,
ચલ ચકલા બહાં અઇમે, જહાં રેન દિવસ હોય".

૦૦ ૦૦

"એક સબદ ગુરુદેવકા, તાકા મનત વિચાર,

યાકે મુનિજન પડિતા, નેદ ન પામે પાર".

આમ સાખીમાં સત્યાન્વેષણ એ કેન્દ્ર વસ્તુ છે. એમાં તર્કબલ નથી. સહજ સત્યનું સરળ કથન એ સાખીને અભિપ્રેત છે. કૃષ્ણની સમ્બાધ એ જ સાખીની ઉત્તમ અભિવ્યક્તિમાં પ્રેરકબળ બની રહે છે. ક્યારેક સાખીનો સર્જક અનુકરણ કરતો લાગે, પરંતુ આરત તો દરેક ભક્તની ઉત્કટ હોવાની જ, એટલે અનુભૂતિની સર્વકાલીનતા સાખીમાં પ્રકટે એ સ્વાભાવિક છે. સાખી એ પૂર્વ ભક્તક વિષેનું ભાવાનુકરણ નથી, પણ સ્વકૃષ્ણાનુભવની મસ્તીનો રણકો છે. સાધકની સાધનાનું પૂર્વસૂરિઓની સમાનભૂષિકાનું સાક્ષિત્વ એટલે જ સાખી. મધ્યકાલીન પરંપરામાં અનુભવોની રટણની એક અવિચ્છિન્ન પરંપરા ચાલતી લાગે છે. એનું કારણ પણ આ હોય છે. ભક્તકૃષ્ણ ને ભક્તિભાવ એ તો સુમેયુએ એક જ રહ્યા છે. માત્ર ભક્તકૃષ્ણની વિશિષ્ટ અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ જ વિશિષ્ટ પદાવલિ પ્રકટાવતી હોય છે. એટલી ઊર્ધ્વની ઉત્કટતા ને ઇશ્વરદર્શનની આરત એટલી તીવ્ર, એટલી અભિવ્યક્તિ અપૂર્વ કાવ્યમયી બનવાની. કવિની ભાવાનુભૂતિ એ જ એનું સર્વસ્વ છે, અને એની ઉત્તમતા અને સામર્થ્યમાં ઉત્તમ કવિતાનાં બીજ છે. ભક્તની બાની આવી ક્ષણેમિતિમોતમ કવિની અશસ્ત્રની ભારતી બની રહે છે.

મધ્યકાલીન પદોની વાણીનો પરંપરાગત રણકો છે. એમાં પરંપરાની સંમિત ભાવસમૃદ્ધિ છે. એમાં પરંપરાના અનેક ભાવપ્રતીકોની સંપત્તિ છે. "સહજશૂન્ય" "મદ્યક્ર" "ઇકા" "પ્રગલ્ભા" આદિ યોગની પરિભાષાના શબ્દોનું ગહન ગાંધારી જેમ એમાં છે તેમ સાગર, સરિતા, મેનડપોપટ, ચકલી, ચિંહ, મૂંગ, બાદ, ફૂલ-ફળ, ગ્રહ-નક્ષત્રો-જેવાં અતિક તત્ત્વોની રંગીનતા પણ એ સૃષ્ટિમાં છે. ભક્તને આ પ્રતીકો અનુભૂતિની પર્વતિ અભિવ્યક્તિ કરી આપે છે. કોઈવાર રામાયણ-

-મહાસારત્ર. પુરાણો અને વેદ-ઉપનિષદની તાત્પર્યવિકાસોનાં પાત્રો પણ ભજનની સૃષ્ટિ પ્રતીકોરૂપે ગ્રહણ કરે છે. આ રીતે ભજનો પ્રજાની તાત્કાલિક પરપરા, શ્રેયઃસાધના, અને સંસ્કૃતિને રાખે છે. હજારો વર્ષની તાપણી તાત્કાલિક સંપત્તિ ભજનસ્વરૂપમાં આ રીતે રક્ષિત છે. જેની જોગ અને મૂલ્યાંકન તાપણું પવિત્ર કર્તવ્ય કરે છે.